

Boşanma ve Etkileri: Çocuklar ve Ergenler Üzerindeki Psikolojik Sonuçları

Özlem ÇAKMAK TOLAN*

ÖZ

Boşanma ile parçalanmış ve dağılmış aile birliği ailenin tüm fertlerini derinden etkileyen, ruhsal açıdan birçok sorunu ve belirsizliği beraberinde getiren travmatik bir olaydır. Eşler evliliklerini yürütememelerinin ve yuvalarının yıkılmasının hayal kırıklığını yaşarken bu durumdan en çok etkilenen tarafın çocuklar olduğu görülmektedir. Boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri yaş, cinsiyet, aile içi çatışma, ebeveyn desteği gibi birçok değişkene göre farklılık göstermektedir. Bu derleme çalışmasında boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri yaş değişkenine göre incelenmiştir. Gelişim dönemleri bebeklik, okul öncesi, okul dönemi ve ergenlik dönemleri olmak üzere dört bölümde ele alınmış ve ilgili alanyazın taranmıştır. Boşanma; bebeklik döneminde ağırlıklı olarak bağlanma kaynaklı problemlere, okul öncesi dönemde regresif davranışlara, okul döneminde eğitim ile ilgili sorunlara ve ergenlik döneminde ise davranım bozukluklarına neden olabilmektedir. Bununla birlikte boşanma; her yaş döneminde depresyon, kaygı, stres, düşük benlik saygısı, özgüven eksikliği, öfke, değersizlik ve kayıp gibi duygulara yol açabilmektedir. Dolayısıyla boşanma; geleceğin ebeveynleri olan çocukları ruhsal, fiziksel, gelişimsel açıdan olumsuz etkilemekte ve psikolojik bozukluklar geliştirmeleri için bir risk faktörü olabilmektedir. Bununla birlikte, çocukların boşanmadan etkilenme düzeyleri, sorunların ne şiddette olacağı ve ne kadar süreceğinin anne ve babanın çocuklarına nasıl davranacakları ve birbirlerine yönelik tavır ve tutumları ile doğrudan bağlantılı olduğu unutulmamalıdır. Çocukla sağlıklı iletişim ve ilişkinin devam ettirilmesi çocukların psikolojik sağlıkları ve iyilik halleri açısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Boşanma, Çocuk, Ergen, Boşanmanın Etkileri

Divorce and Its Effects: Psychological Consequences on Children and Adolescents

ABSTRACT

Divorce is a traumatic event that deeply affects all family members and brings many psychological problems and uncertainties. While spouses experience disappointment in failing to maintain their marriage and having their home broken, children are often the most affected party. The effects of divorce on children vary depending on variables such as age, gender, intra-family conflict, and parental support. This review article examines the effects of divorce on children according to age. The developmental periods of infancy, preschool, school age, and adolescence are addressed, and the relevant literature is reviewed. Divorce can cause attachment-related problems in infancy, regressive behaviors in preschool, educational problems in school-age, and behavioral disorders in adolescence. However, divorce can also cause emotions such as depression, anxiety, stress, low self-esteem, lack of confidence, anger, worthlessness, and loss in children of all ages. Therefore, divorce can negatively affect children in terms of their mental, physical, and developmental health, and it can be a risk factor for developing psychological disorders in the future parents. However, the degree to which children are affected by divorce, the severity and duration of problems, and how parents behave towards their children and towards each other are directly related. It is essential to remember that maintaining a healthy relationship and communication with children is crucial for their psychological health and well-being.

Keywords: Divorce, Child, Adolescence, Effects of Divorce

1. Evlilik ve Boşanma

Evlilik; iki insanın hayatlarını paylaşmak, iyi günde ve kötü günde bir ömür boyu birlikte olmak için hayatlarını birleştirdiği toplumsal bir kurumdur. Aile “iki ayrı insan” tarafından oluşturulduğu için çatışma ve uyumsuzluk problemlerinin ortaya çıkma olasılığı vardır (Türktaş, 2007). Bu nedenle bazı evlilikler çatışma ve uyumsuzluk problemleri nedeniyle bir ömür boyu sürememekte ve boşanma ile sonuçlanabilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre son yıllarda evlilik oranlarında azalma, boşanma oranlarında ise artış söz konusudur. TÜİK (2018) verilerine göre, evlenen çiftlerin

* **Corresponding Author/Sorumlu Yazar**, Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, ozlemtolan@gmail.com
Makalenin Gönderim Tarihi: 19.12.2022; Makalenin Kabul Tarihi: 06.04.2023

Citation/Atf: Tolan, Ö. Ç. (2023). Boşanma ve etkileri: çocuklar ve ergenler üzerindeki psikolojik sonuçları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 321-338. <https://doi.org/10.52642/susbed.1221560>

sayısında bir önceki yıla kıyasla %2,9 oranında azalma, boşanan çiftlerin sayısında ise %10,9 oranında artış yaşanmıştır.

Eşler boşanma sürecinde ve sonrasında evlilik kurumunun sorumluluğunu taşıyamadıkları için suçluluk duygusu hissedebilir, evliliklerinde başarılı olamadıkları için yenik düşmüş duygusuna kapılabilir, evlilik ile ilgili hayallerinin gerçekleşmemesi nedeniyle hayal kırıklığı ve tedirginlik yaşayabilirler (Yörükoğlu, 2012). Dolayısıyla çiftlerin evliliklerinde bulunan sorunlardan kurtulmak ve daha iyi bir yaşam sürmek için aldıkları boşanma kararı ve boşanma sürecinin kendisi onlar için başlı başına bir stres ve sorun kaynağı olabilmektedir. Üstelik ortada çiftlerin evliliklerinden doğan bir çocuk ya da çocuklar varsa bu sorunların boyutunun ve şiddetinin artabileceği ve bu durumun ebeveynler için ayrı bir yük oluşturabileceği belirtilmektedir (Karahan, 2012).

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre boşanan çiftlerinin %45,27 sinin çocuğu bulunmamaktadır ve çocuk sayısı arttıkça boşanma yüzdeleri düşmektedir. Boşanan çiftlerin neredeyse yarısından fazlasının çocuğunun olması çocuğu olan çiftlerin boşanmayı kolay göze alamadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla çocuk, ebeveynler için boşanmayı engelleyen caydırıcı bir faktör olabilmektedir (Waite ve Gallagher, 2000). Bu durumun boşanmanın çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Boşanmanın çocuklar üzerine etkileri bugüne kadar birçok çalışmaya farklı yönleriyle konu olmuştur. Bu derleme çalışmasının amacı, boşanmanın çocuk üzerindeki olumsuz etkilerini gelişim dönemlerini göz önünde bulundurularak incelemektir. Bu bağlamda ebeveyn boşanmasının çocuk üzerindeki etkileri aile içi çatışma, cinsiyet, ebeveyn tutumları gibi değişkenlere göre farklılık gösterse de etkili faktörün yaş olduğu ileri sürülmektedir (Walczak ve Burns, 1999). Çocukların içinde buldukları gelişim dönemlerinin başa çıkma mekanizmalarının varlığına göre, boşanma durumundan etkilenmelerinin bu görüş üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir (Bryner, 2001). Dolayısıyla boşanmanın etkilerinin gelişim aşamalarına göre incelenmesi çocuk üzerindeki etkilerin bütünüyle ele alınması ve daha iyi anlaşılması adına önem arz etmektedir.

2. Bebeklik Dönemi (0-2 yaş) Üzerindeki Etkileri

Bebeklik dönemi sıfır ile iki yaş aralığına denk gelmektedir. Diğer türlere kıyasla insan yavrusu biyolojik açıdan yaşamını sürdürebilmek için anne ve babasının doğrudan yardımına daha uzun süre muhtaç durumdadır ve bu kaçınılmaz durum insanlar için bir arada yaşama özellikle de bağlanma gereksinimini ortaya çıkarmaktadır (Soysal ve ark., 2005). Bağlanma bebeklik döneminin ilk evreleriyle birlikte başlamakta ve ortalama iki ile üç yıl içinde şekillenmektedir (Bowlby, 1982). Bebek ile bakım veren arasındaki bağlanma; bakım veren kişinin bebeğin ihtiyaçlarına karşı kabul edici davranışlar sergilemesi, bebeğin ihtiyaçlarını ve isteklerini tutarlı bir şekilde karşılaması sonucunda gerçekleşmektedir (Sarıdoğan ve ark., 2007). Bu şekilde oluşan bağlanma güvenli bağlanma tarzı olarak anılmaktadır. Bakım verenin bebeğin duygusal ve fiziksel gereksinimlerini reddederek duyarlılık göstermemesi, bebeğe duygusal ve sosyal açıdan destek vermeyerek kötü muamele göstermesi ve bebekle yeteri kadar duygusal ve fiziksel temasta bulunmaması sonucunda ise güvensiz bağlanma biçimi ortaya çıkabilmektedir (Peluso ve ark., 2004).

Güvenli bağlanma bebek için koruyucu bir kalkan işlevi görerek bebeğin duygusal gelişimini ve psikolojik sağlığını olumlu yönde etkilemektedir (Öngider, 2013). Bebek için bakım veren rahatlamak ve kendini yeniden güvende hissetmek için dönüp sığınabileceği bir güven üssü niteliğindedir (Soysal ve ark., 2005). Eğer bebek yaşamının ilk dönemlerinde bakım vereninden sevgi görür ve güven duygusunu hissederse ilerleyen yaşlarda kendini sevmeye ve güvenilmeye değer bir insan olarak algılamakta, bakım vereninden sevgi göremediği ve ona güven duymadığı durumlarda ise kendini sevmeye, güvenilmeye ve değer verilmeye layık olmayan bir insan olarak görebilmektedir. Ayrıca bebeğin gereksinimlerinin karşılanmaması halinde çocukta temel güvensizlik duygusu tetiklenebilmekte ve bu durum da içe kapanmaya ve yabancılaşmaya neden olarak bireyin yalnızca kendine değil aynı zamanda başkalarına da güvenmemesine yol açabilmektedir (Öngider, 2013). Bunun yanında bebeklik döneminde sahip olunan bağlanma tarzının yetişkinlik döneminde diğer bireylerle kurulacak olan ilişkilerin belirleyicisi olduğu ileri sürülmektedir (Pat, 2008). Dolayısıyla bebek ve bakım veren arasındaki ilişki fiziksel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir ilişki olarak görünse de aslında bebeğin hayatını bir ömür boyu etkileyebilecek nitelikler taşıyabilmektedir (Deniz, 2008).

Ebeveynlerin çocuklarının bebeklik dönemlerinde boşanması bağlanma sürecinde bozulmalara neden olabilmektedir (Erdim ve Ergün, 2016). Çünkü bazı ebeveynler boşanmadan sonra eşlerine olan düşmanlıklarını çocuklarına yansıtarak onlara karşı sert, uzak, emredici, negatif davranmakta ve cezalandırıcı olabilmektedirler (Bryner, 2001). Evlilikten doğan sorunlar çocuğa bu şekilde yansıtılınca bağlanma tarzı olumsuz yönde etkilenebilmekte ya da değişebilmektedir. Bu nedenle anne ve babası bu dönem boşanan bebeklerin ebeveynleriyle güvenli bağlanma tarzı geliştirebilmeleri beklenen bir durum değildir (Ünlü, 2015). Eşlerinden boşanmış anneler ve çocukları ile yapılan bir çalışmada, eşlerinden boşanmış annelerin daha negatif ebeveyn tarzı geliştirdikleri ve bu annelerin çocuklarının ise güvenli bağlanma biçimine sahip olmadıkları saptanmıştır (Nair ve Murray, 2005). Yapılan bir diğer çalışmada, ebeveynleri boşanmış çocukların ebeveynleri boşanmamış çocuklara oranla anne ve babalarına bağlanma düzeylerinin daha az olduğu ve daha fazla güvensiz bağlanma tarzı geliştirdikleri belirlenmiştir (Saridoğan ve ark., 2007). Bağlanmanın etkilerini yakın ilişkiler, bireyselleşme, kişilik, kişiler arası ilişkiler, psikosomatik bozukluklar ve psikiyatrik problemlere kadar birçok alanda görmek mümkündür (Ünlü, 2015). Bebeklikte geliştirilen güvensiz bağlanma ilerleyen dönemlerde şiddete daha fazla eğilim gösterme, kendine zarar veren davranışlar sergileme, arkadaşlarına ve öğretmenlerine karşı agresif davranma, çökkün bir ruh hali içinde olma, sosyal açıdan izole ve uyumsuz olma, imgesel oyunları oynarken zorlanma, madde kötüye kullanımı, olumsuz duygulanıma sahip olma, sinirli, huzursuz ve rahatsız bir yapı geliştirme gibi birçok soruna yol açabilmektedir (Soysal ve ark., 2005).

Ebeveynlerine güvensiz bağlanan bireylerin güvenli bağlanan bireylere göre ilişkilerinde daha az yakınlık kurdukları, daha fazla memnuniyetsizlik hissettikleri, daha az tutarlı ve olumlu duygulara sahip oldukları bilinmektedir (Lopez ve ark., 2000). Güvensiz bağlanmanın ilerleyen dönemlerde bireylerin daha içe dönük bir kişilik yapısı geliştirmelerine (Saymaz, 2003), sosyalleşmekte sorun yaşamalarına (Aycanoğlu ve Ünsal, 2017), problem çözme becerilerinin gelişmemesine (Zeanah ve ark., 1997) ve daha düşük benlik saygısına sahip olmalarına (Ünlü, 2015) neden olabileceği belirtilmektedir. Aynı zamanda boşanma sonucunda evden ayrılan taraf çoğunlukla baba olmaktadır. Dolayısıyla bağlanma nesnesinden uzak kalmak bebeğin uyku ve yemek düzeninin bozulmasına, bebeğin depresif ruh haline bürünmesine ve çevresine karşı daha ilgisiz olmasına yol açabilmektedir (Kotan, 2016).

Bebeklik döneminde yaşanan ebeveyn boşanması bağlanma kaynaklı problemler farklı bazı sorunlara da neden olabilmektedir. Ebeveynleri boşanmış bebeklerin yaşamlarının ilk üç yılında bilişsel, davranışsal ve sosyal değerlendirmelerden daha düşük puanlar aldıkları belirtilmektedir (Alison ve ark., 2000). Bebekler sebebini bilmeseler de evden birinin ayrıldığını anlayabilmekte ve henüz 10-18 aylıkken stres bozukluğunun sinyallerini gösterip ağlamada artış, parmak emme, kaygı, öfke patlamaları, ısırma ve rahatsız edici davranışlar sergileme gibi tepkiler verebilmektedirler (Arslan, 2018). Ebeveynlerin boşanması bebeklerde iştah kaybı, mide rahatsızlıkları ve boşaltım sorunları gibi fizyolojik belirtilerin yanı sıra huzursuzluk artışı, sinirli veya uyumsuz davranışlar, ağlama nöbetleri, sinir krizleri, ayrılık anksiyetesi gibi davranışlar, yalnız bırakılma, terk edilme ve unutulma korkusu gibi psikolojik etkilere de neden olabilmektedir (Erdim ve Ergün, 2016).

Yukarıdaki bilgiler ışığında boşanmanın bebekler üzerinde çeşitli olumsuz etkilerinin olabileceği söylenebilmektedir. Bebeğin bu durumdan olabildiğince az etkilenebilmesi için hem annesi hem de babası ile sıklıkla temas halinde olması, ebeveynlerinin özellikle bebekleri ile ilgili konularda ortak kararlar alarak uyumlu hareket etmeleri ve bebeklerinin ihtiyaçlarını tutarlı bir şekilde karşılamaları faydalı olabilmektedir (Şentürk, 2006).

3. Okul Öncesi Dönem (3-6 Yaş) Çocukları Üzerindeki Etkileri

Okul öncesi dönem üç ile altı yaş aralığına denk gelmektedir. Bebeklik döneminde çocuk tamamen anne ve babaya bağlı iken okul öncesi dönemde çocuğun bir kreş veya anaokuluna gitmesi söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla çocuğun gelişimindeki en önemli dönem olan okul öncesi dönem başlayabilmekte ve çocuğun aileden ilk düzenli ayrılışı gerçekleşebilmektedir (Öngider, 2013). Okul öncesi dönemin diğer özelliklerine değinilecek olunursa bu dönemde çocuklar doğadaki olayların merkezinde kendilerinin olduğuna inanmakta diğer bir deyişle çocuklarda benmerkezci düşünce yapısı egemen olabilmektedir (Öngören, 2017). Bu nedenle çocuk çevresinde olup biten olayların kendisinden kaynaklı

olduğunu düşündüğü bir dönemin içindedir. Çocuklar bu dönemde annelerini ve babalarını her yönden taklit ederek onları model alma (Cüceloğlu, 1991) ve onlarla özdeşim kurma eğilimi gösterebilmektedirler (Tatlıoğlu, 2012). Kız çocuklarının hayranlık duyduğu ebeveyn anne, erkek çocukların ki ise babadır. Dolayısıyla kız çocukları kendilerini anne ile erkek çocukları ise kendilerini baba ile özdeş tutma çabası içine girmektedir. Bununla birlikte, yaklaşık beş ile altı yaş dolaylarında kız çocukları babaya aşırı düşkünlük gösterebilmektedirler (Sağlam, 2011).

Kişiliğin zihinsel ve duygusal yönleri bu dönemde anne ve babanın önderliğinde sürekli gelişmekte ve olgunlaşmaktadır (Tatlıoğlu, 2012). Kısacası erken çocuklukta çocukların zihinleri, sosyal deneyimleri, benlik kavramları, duygusal olgunlukları, ahlak anlayışları ve cinsiyet farkındalıkları ile ilgili büyük gelişmeler yaşanmaktadır (Santrock, 2011). Bu nedenle okul öncesi dönemde çocuğun ebeveynleri ile olan ilişkisinin sağlıklı nitelikte olması çocuğun kişilik gelişimi, okul dönemi, ergenlik dönemi ve yetişkinlik dönemleri gibi yaşamının diğer evreleri için önemli bir temel oluşturmaktadır (Öngider, 2013).

Boşanmanın okul öncesi döneme ait çocukta yarattığı en yaygın sorunlardan birinin suçluluk duygusu olduğu belirtilmektedir (Türkaslan, 2007). Çünkü bu yaşlarda çocukta benmerkezci düşünce hakimdir dolayısıyla çocuk ebeveynlerinin boşanmasından kendini sorumlu tutabilmektedir (Foulkes-Jamison, 2011). Çocuklar ebeveynlerinin ayrılmasından sorumlu olmadıklarına inandırılmazlarsa ilerleyen yaşlarda suçluluk duygusundan ziyade daha büyük duygusal problemlerle karşılaşabilmektedirler (Öngören, 2017). Sınırlı bilişsel kapasitelerinden dolayı okul öncesi dönemdeki çocuklar ebeveynlerinin boşanması karşısında şaşkınlığa uğrayabilmekte ve boşanmanın geçici bir durum olduğunu düşünerek anne ve babasının tekrar bir araya geleceğini umut edebilmekte ve bunun için çabalayabilmektedirler (Foulkes-Jamison, 2011). Bunun sonucunda anne ve babası tekrar bir araya gelmeyince hayal kırıklığı yaşayabilmektedirler (Türkaslan, 2007). Yine bilişsel ve duygusal olgunluklarından dolayı gerçek ve fanteziyi ayırt edemeyen çocuklar sürekli annesinin ve babasının ayrılmadığına dair hayaller kurabilir, reddedilme ve kaybetme duygularının üstesinden gelebilmek için farklı şeyler söyleyebilirler (Cebeci ve Ceylan, 2009). Stres altında olan çocuk hayali arkadaşlıklar kurarak bu şekilde rahatlamaya çalışabilir (Öngören, 2017). Bu dönemde çocuk ebeveynlerinin birbirlerini istememe durumunu kendisinin de istemediği şeklinde yorumlayabilmekte ve kendisini reddedilmiş, istenmeyen ve değersiz bir birey olarak algılayabilmektedir (Sağlam, 2011).

Bu dönem çocuklarının boşanmadan sonra yaşayabileceği bir diğer duygu ise korkudur. Çocuklar evden ayrılmayan ebeveynin de bir gün onu terk edeceği (Erdim ve Ergün, 2016), evden ayrılan ebeveynin onunla eskisi kadar ilgilenmeyeceği ve onu artık sevmeyeceği (Wallerstein ve Kelly, 1980) ve kalacak yer ya da yiyecek bir şeyler bulamayacakları (Serin ve Öztürk, 2007) gibi korkular yaşayabilmektedirler. Özellikle babaları tarafından eskisi kadar sevilmeyeceklerine ve ilgi görmeyeceklerine dair korkuları olan çocuklar bu korkularıyla yüzleştikleri zaman, güvensizlik duygusu yaşayabilmekte ve terk edilmiş hissedebilmektedirler (Sağlam, 2011). Bu durumdan kız çocuklarına oranla erkek çocukları daha çok etkilenabilmekte ve daha çok yalnızlık duygusu yaşayabilmektedirler (Tatlıoğlu, 2012). Bu korkular boşanmadan sonra çoğunlukla ağlama, ebeveyninden ayrı kalmaya tahammül edememe veya başkasıyla kalmayı reddetme gibi davranışlarla ortaya çıkabilmektedir (Cebeci ve Ceylan, 2009).

Çocuklar tüm bu sorunlar karşısında rahatlatma gereksinimi duyacaklardır (Türkaslan, 2007). Bu durumdan kaynaklı okul öncesi çocukta boşanmadan sonra en sık görülen olumsuz etkilerden biri de regresif (gerileme) davranışlardır (Sancaklı, 2014). Gerileme davranışları çocuğun gelişimini tamamladığı bir önceki gelişim basamağına tekrar geri dönmesi olarak tanımlanabilir. Parmak emme, altını ıslatma, ebeveynine aşırı düşkünlük, vurma, eskiden sevdiği bir oyuncuğa geri dönme ve ona çok bağlanma regresif davranışlara örnek olarak verilebilir (Öngören, 2017). Bu tür davranışlar çocuğa içinde bulunduğu stresli durumlardan kaçınarak rahatlatma, kontrolü elinde bulundurma, zihinsel olarak emin ve rahatlatıcı bir yere sığınma imkânı verdiğinden boşanma sonrası okul öncesi dönemde görülebilecek davranışlar olabilmektedir (Türkaslan, 2007). Bu davranışların boşanma gerçekleşikten ortalama bir yıl sonra azalarak kaybolması beklenmektedir (Hetherington ve ark., 1982). Dolayısıyla bu davranışlar karşısında sabırlı olmak, çocuğu cezalandırmamak, onlara sevgi ve anlayış göstererek destek olmak bu tür davranışların üstesinden gelebilmek adına oldukça faydalı olabilmektedir (Türkaslan, 2007).

Yapılan araştırmalar boşanmanın bu dönemde çocuğun öfke ve kırgınlık gibi duygularında artışa neden olabileceğini göstermektedir (Aktaş, 2011). Bu nedenle çocuk hem ebeveynleriyle hem de başkalarıyla olan ilişkilerinde daha agresif (Erdim ve Ergün, 2016), hırçın (Yavuzer, 2003) olabilmekte ve saldırgan davranışlarda bulunabilmektedir (Kasuto, 2017). Kendine güvende azalma, insan ilişkileri ile ilgili kafa karışıklığı, kaza yapmaya eğilim, depresyon, iştah kaybı ve kaygıda artış bu dönemde ebeveyn boşanmasının ardından görülebilecek diğer olumsuz etkilerdir (Erdim ve Ergün, 2016). Aynı zamanda boşanma okul öncesi çocukta eğitim almaya karşı daha az istekli olma, maddi nesnelere karşı daha fazla talepkâr olma ve sıkıntılı ruh haline bürünme gibi etkilere yol açabilmektedir (Geniş ve ark., 2019). Bunlarla birlikte, boşanma ve ardından ebeveynlerden birinin evden ayrılması durumu çocukta kâbus görmeyi tetikleyebilmekte ve bu durum çocuğun uyku düzeninin bozulmasına neden olabilmektedir (Yavuzer, 2003). Dikkat edilmediği takdirde ilerleyen zamanlarda uyku bozuklukları ortaya çıkabilmektedir (Wallerstein ve Kelly, 1980). Ayrıca bu yaş grubuna ait çocuklar boşanmadan sonra üzüntü, yalnızlık, reddetme, kaygı, depresyon, okul başarısızlığı, itaatsizlik gibi problemler yaşayabilmektedirler (Öngören, 2017).

Foulkes-Jamison (2011), bu dönem çocuklarının tüm bu zor ve stresli koşullarla başa çıkmak için gerekli stratejilere sahip olmadıkları için ilerleyen zamanlarda uyum problemleri yaşayabileceklerini belirtmişlerdir. Cebeci ve Ceylan (2009), okul öncesi dönemde yaşanan boşanma sonrası aşırı atılganlık veya içe kapanma gibi durumların gözlenebildiğini ve bu durumların çocuğun sosyal ilişkilerinde sorunlar yaşamasına neden olabileceğini vurgulamışlardır. Dolayısıyla çocuğun sosyal gelişiminin gecikmesi boşanmanın bu dönemdeki diğer bir olumsuz etkisi olabilmektedir (Sağlam, 2011). Pırtık (2013), ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış okul öncesi çocuklar ile yaptığı çalışmada, ebeveynleri boşanmış çocukların sosyal beceri puanlarının ebeveynleri ile birlikte yaşayan çocuklara göre daha az olduğunu saptamıştır. Tüm bunların yanında çocuğun zihin gelişimi bloke olabilmekte ve gecikebilmektedir (Cebeci ve Ceylan, 2009). Ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış 5-6 yaş grubuna ait çocukların bilişsel işlevlerinin incelendiği bir çalışmada, ebeveynleri ayrılmış çocukların bilişsel işlev puanlarının ebeveynleri boşanmamış çocuklara kıyasla daha düşük olduğu bulunmuştur (Erürker, 2007). Ayrıca ebeveynler okul öncesi dönemdeki çocuklar için duygusal destek, pratik yardım, bilgi, rehberlik ve denetleme kaynağıdır dolayısıyla bu dönemdeki boşanma kaynaklı ebeveyn kaybı çocukta başta paylaşma, uzlaşma ve anlaşma olmak üzere birçok yeteneğin aksamasına neden olabilmektedir (Öngider, 2013).

Boşanmanın erken çocukluk dönemi çocukları üzerindeki etkileri bu şekilde sıralanabilmektedir. Fakat özellikle boşanma sonrası kontrolün fazla, yeni düzenlemelerin ve kuralların net olduğu ailelerde boşanma sonrasındaki uyum daha fazla olabilmektedir (Korkut, 2012). Bu nedenle boşanma sonrası belirsizliklerin olabildiğince az olması ve özellikle çocukla kuralların net olması boşanma sürecine uyumu kolaylaştıran ve bu olumsuz etkileri azaltan etmenler olabilmektedir.

4. Okul Dönemi (6-12 Yaş) Çocukları Üzerindeki Etkileri

Okul çağı 6 ile 12 yaş aralığına karşılık gelmektedir. Bu dönem aynı zamanda orta çocukluk dönemi olarak adlandırılmaktadır. Çocuklar genelde 6 yaş dolaylarında okula başlamaktadır. Bu durum çocukların aile ortamından farklı ve yeni bir sosyal ortam olan okul ile tanışmalarını sağlamaktadır (Öztop ve ark., 2018). Bebeklik ve okul öncesi dönemlerine kıyasla okul çağının çocuğun özellikle sosyal hayatının en büyük değişikliğe ve gelişmeye uğradığı dönem olduğu kabul edilmektedir. Bu dönem çocuğun bebeksi davranışlarından arındığı, çevresinde gerçekleşen olaylarla daha fazla ilgilendiği, kendi cinsiyetinin sahip olması gereken rolleri öğrendiği ve sosyalleşmeye çalıştığı bir dönemdir. Diğer bir deyişle, çocuğun olumlu benlik algısı edinmesi, akranları ile uyumlu ilişkiler kurabilmesi, toplumsal cinsiyet rollerini öğrenmesi, ahlak, değer ve vicdan gelişiminin tamamlanması beklenmektedir. Bunların yanında, dönemin son yaşlarında çocuklar olaylara farklı açılardan bakarak başkalarının fikirlerini anlayabilir, somut düşünceden sıyrılarak soyut düşünmeye başlayabilir, neden-sonuç ilişkisi kurarak problemleri tespit edebilir ve bunlara çözüm yolu bulma kabiliyetleri gelişebilir (Doğan, 2007). Ayrıca çocuk okula başlamanın sonucu olarak okuma-yazma öğrenir, akademik becerileri gelişir dolayısıyla başarı kavramı çocuk için önemli yer tutar, kültür ve dünya algıları genişler (Eryılmaz, 2011). Bu dönemde benmerkezci düşünce tarzında azalma görülürken kelime dağarcığı gelişen çocuk kendini daha iyi ifade edebilir ve öz denetimi gelişir. Bunun

yanında kişiliğin gelişiminde okulun ve arkadaşlarının önemli etkisi olsa da ebeveyn tutumlarının etkisi de tartışılmayacak kadar büyüktür (Öztop ve ark., 2018).

Okul çağındaki çocukların genel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun odak noktasının aile olmaktan çıktığı, sosyal gruplara yöneldiği, sosyalleşmenin çok önemli olduğu ve daha özerk bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, aile ortamının psikososyal açıdan gelişim sürecine giren bir çocuğun en çok etkileşime uğradığı yer olduğu belirtilmektedir (Herdem ve Bozgeyikli, 2013). Ailenin çocuğun özgüven duygusunun oluşması, sosyal becerilerinin kazanılması, topluma uyum sağlaması ve kişiliğinin gelişmesi için bir yapı taşı olduğu ileri sürülmektedir (Aydınlı, 2002). Bu nedenle içinde yaşadığı toplumun kurallarına göre hareket edebilen, davranışlarıyla çevresinde yaşayanları dikkate alabilen, başarılı olabilen, düzenli ve uyumlu ilişkiler kurabilen bir çocuğun arkasında görev ve sorumluluklarını yerine getiren ebeveynlerinin olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, boşanma ile bozulan aile ilişkileri çocuğun eğitim ve sosyalleşme süreçlerini kesintiye uğratabilmekte bu süreçleri olumsuz etkileyebilmektedir (Şentürk, 2006). Dolayısıyla boşanma çocuk için birçok sıkıntıyı ve problemi beraberinde getirebilmektedir.

Boşanmanın etkilerinin ev dışında diğer ortamlarda da görülebildiği, çocukların eğitim hayatlarının etkilenebileceği ve çocukların boşanmayı anlamlandırabildikleri gerekçeleriyle bu dönemde yaşanan boşanmalar daha fazla dikkat gerektirmekte ve çocuk tarafından daha yoğun duygularla yaşanabilmektedir (Arslan, 2018). Okul döneminde çocuklar ebeveynlerinin boşanmasının ne anlama geldiğini anlamaya başlar. Bu durum çocuğun boşanmadan kendini daha az sorumlu tutmasına neden olarak suçluluk duygusunu azaltabilmektedir (Foulkes-Jamison, 2011). Çocukların kendini suçlama eğilimleri azalsa da kaybolmamaktadır çünkü bu dönemde olaylara farklı açıdan bakabilme yeteneği tam olarak gelişmemiş ve benmerkezci düşünce yapısı tamamen kaybolmamıştır. Bu dönem çocuklarının duyguları sürekli değişebilmekte dolayısıyla boşanmadan bazen kendilerini sorumlu tutarken bazen de ebeveynlerini suçlayabilmektedirler (Kasuto, 2017).

Çocuk boşanma sonrası evden ayrılan ebeveynin tekrar döneceğini umut edebilmekte, evi terk ettiği için ebeveyninin kendisini istemediğini düşünebilmekte ve kendini aldatılmış hissedebilmektedir (Arslan, 2018). Ayrıca boşanmaya neden olduğunu düşündüğü ebeveynine karşı olumsuz duygular hissedebilir ve bu durum ebeveyni ile olan ilişkisine zarar verebilir (Aydın, 2009). Bu duygu ve düşünceleri doğrultusunda ebeveynlerine hoşnutsuzluklarını ve öfkelerini bilinçli olarak belli ederken kendilerini bir taraf tutmak zorunda hissedebilirler (Foulkes-Jamison, 2011). Çocuklar boşanma ile ilgili konuşmak istemeyebilir, boşanmayı utanç verici bir durum olarak algılayabilir ve bu durumdan utanabilirler (Cebeci ve Ceylan, 2009). Dolayısıyla ebeveynlerinin ayrılığı çocuklar için rahatsızlık verici bir durum haline gelebilmekte ve ebeveynlerinin barışmalarını çok isteyebilmektedirler (Erdim ve Ergün, 2016). Bu nedenle çocuk anne ve babasının tekrar birleşmesi için onları yakınlaştırmaya çalışabilmektedir (Öztop ve ark., 2018).

Ebeveynlerin boşanması ve ardından ayrı yaşamaya başlaması çocukta çeşitli olumsuz duygulanımlara neden olabilmektedir. Okul çağındaki çocuk şiddetli kaygı, üzüntü ve korku duyabilmektedir (Mağden ve Temel, 1991). Yapılan bir çalışmada, ailelerin parçalanma durumunun ilkökul 4. ve 5. sınıflara devam eden çocukların kaygı düzeyi üzerindeki etkisi incelenmiştir (Aral ve Başar, 1998). Elde edilen bulgular, ebeveynleri boşanmış çocukların durumluk ve sürekli kaygı puanlarının ebeveynleri birlikte yaşayan çocuklara kıyasla daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu duruma aile birliğinin çeşitli nedenlerle bozulmasının ardından çocuğun sağlıklı aile ilişkilerinden mahrum kalmasının neden olduğu düşünülmektedir. Çünkü ailenin çocuğunun kişilik gelişimi üzerindeki rolü oldukça fazladır ve bundan dolayı ailenin parçalanması çocuğun kaygılı bir kişilik yapısı geliştirmesine neden olabilmektedir (Bulut, 1991). Boşanmanın beraberinde getirdiği diğer olumsuz duyguların ise kayıp (ebeveyn, ilgi, para ve güvenli gelecek kaybı), üzüntü, güvensizlik, terk edilmişlik ve reddedilmişlik duyguları ve çökkün (depresif) duygu durumu olduğu belirtilmektedir (Erdim ve Ergün, 2016).

Aral ve Sağlam (2012) tarafından yapılan, ebeveynleri boşanma sürecince olan ve yaşları 7 ile 12 arasında değişen çocukların duygularının incelendiği bir çalışmada; ebeveynleri birlikte yaşayan çocuklar ile boşanma sürecinde olan çocukların mutlu ve mutsuz oldukları anları tanımlamaları açısından farklılık olduğu belirlenmiştir. Buna göre, ebeveynleri boşanma sürecinde olan çocuklar mutlu ve mutsuz oldukları anları aileleri üzerinden tanımlarken, ebeveynleri birlikte yaşayan çocuklar bu anları okul yaşantıları

üzerinden tanımlamışlardır. Aynı çalışmada anne ve babası ayrılan çocukların büyük üzüntü yaşadıkları ve ağladıkları tespit edilmiştir. Bu tür olumsuz duyguların ve duygu durumunun çocuk üzerinde yarattığı bazı olumsuzluklar olabilmektedir. Diğer bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış okul çağındaki çocukların depresyon düzeyleri incelenmiştir (Aral ve Gürsoy, 2000). Araştırma sonucunda ebeveynleri boşanmış çocukların depresyon puanlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu durum anne ve baba arasında yaşanan olumsuz davranışların çocuğa yansıtılmasının sonucunda çocuğun içe kapanmasıyla açıklanmaktadır. Boşanma sonrası çocukta açığa çıkan derin üzüntü, dış mekân aktivitelerine karşı olan ilginin ve oyun oynama isteğinin belirgin şekilde azalması da depresyon belirtilerine örnek olarak verilebilmektedir (Erdim ve Ergün, 2016). Lengua ve arkadaşları (2000) okul çağı çocukları ile yaptıkları çalışmada, boşanmadan sonra yaşanan ebeveyn reddinin ve tutarsız disiplinin daha fazla depresyon, şiddete eğilim ve uyum sorunlarına yol açabileceğini belirtmişlerdir.

Terk edilmişlik ve reddedilmişlik duygularının çocuk üzerinde yarattığı problemler, somatizasyon belirtileri ve düşük benlik algısı olabilmektedir. Boşanma kararı ile birlikte ebeveynler bir takım psikolojik, sosyal ve ekonomik problemler ile karşılaşabilmekte ve bu durum sonucunda çocuklarına yeteri kadar ilgi, sevgi ve anlayış göstermeyerek onlardan uzaklaşabilmektedirler (Kaya ve Gündüz, 2019). Dirik ve arkadaşları (2015) tarafından ebeveyn tutumları üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre; ebeveynlerinin reddedici tutum sergilediğini düşünen çocukların somatizasyon puanlarının yüksek olduğu saptanmıştır. İlkokul ve ortaokul düzeyindeki çocuklarla yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış olan çocukların babadan algıladıkları kabul-ret durumu ve düşmanlık tavırlarının somatik belirtiler ile ilişkili olduğu saptanmıştır (Kaya ve Gündüz, 2019). Buna göre, babalarını reddedici ve düşmanca algılayan çocukların somatizasyon puanları daha yüksek bulunmuştur. Boşanma sonrası çocukta ortaya çıkabilecek somatik belirtilere aşırı hassasiyet, mide bulantısı, kusma, baş ve karın ağrıları örnek olarak verilebilmektedir (Kasuto, 2017). Öte yandan anne ve babası tarafından yakın ilgi gören, onların desteğini alan çocukların olumlu bir benlik algısı geliştirdikleri öngörülmektedir (Şentürk, 2012). Ancak ebeveynlerinin boşanmasının ardından ebeveynleri tarafından terk edildiğini ve reddedildiğini hisseden çocukların ise olumlu benlik algısı geliştirmeleri beklenmemektedir. Ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış okul çağındaki çocukların benlik saygılarının ve kaygı düzeylerinin incelendiği bir çalışmada, iki grubun benlik saygıları ile kaygı düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir (Serin ve Öztürk, 2007). Buna göre, ebeveynleri boşanmış çocukların daha düşük benlik algısına ve daha yüksek kaygı seviyelerine sahip oldukları belirlenmiştir.

Bu dönemde ebeveynlerinin boşanma durumu çocukta olumsuz duygulanımların dışında farklı sorunların ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Okul döneminde yaşanan boşanmaların neden olduğu en büyük sorunların uyum bozukluğu ve okul başarısızlığı olduğu belirtilmektedir (Cebeci ve Ceylan, 2009). Eşlerin boşanması özellikle babanın ebeveynlik kimliğine zarar veren bir durumdur (Atabey, 2017). Boşanma ile babanın evden ayrılması ise çocukta yoğun öfke duygularına yol açabilmektedir (Mağden ve Temel, 1991). Çocuk bu öfkesini evde ve okulda çeşitli yollarla dışa vurabilmekle birlikte, öfkesini okulda arkadaşlarına ve öğretmenlerine yönelterek agresif davranışlar sergileyebilmektedir (Sağlam, 2011). Bu dönemde çocuk okulu kendisini annesinden ayıran bir yer olarak görmekte ve okula gitmek istememektedir (Kasuto, 2017). Hem duygusal problemlerini okula yansıtan hem de annesini kaybetme endişeleriyle okula giden çocuk dikkatini toplayamamakta ve bu durum çocuğun okul başarısını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Mağden ve Temel, 1991). Yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış okul çağı çocuklarının akademik performansları incelenmiştir. Araştırma sonuçları anne ve babasıyla birlikte yaşayan çocukların yılsonu başarı ortalamalarının daha yüksek olduğunu gösterirken sınıf tekrarlarının ebeveynleri boşanmış çocuklarda daha fazla yaşandığını ortaya koymuştur. Aynı çalışmada ebeveynleri boşanmış çocukların problem çözme, dikkat ve çalışma gerektiren derslerde daha başarısız oldukları belirlenmiştir. Okul dönemindeki çocuklar üzerinde boşanmanın etkilerinin incelendiği çalışmadan elde edilen veriler, boşanmanın çocukları en çok akademik performans ve davranım problemleri yönünden etkilediğini göstermektedir (Allison ve Furstenberg, 1989). Benzer sonuçlar boşanmadan kaynaklı tek ebeveynliğin çocukların akademik performans ve problem durumu üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada da bulunmuştur (Altunbulak ve Aydoğan, 2015). Buna göre, boşanmanın çocukların okul başarısını olumsuz yönde etkilediği fakat boşanmadan sonra düzenli olarak babalarıyla

görüşen çocukların görüşmeyen çocuklara göre daha başarılı oldukları saptanmıştır. Karşılaştıkları problem durumu açısından ise anne ve babası boşanmış çocukların daha içe dönük bir kişilik yapısı geliştirdikleri saptanmıştır. Özellikle akademik başarıdaki bu farkın ebeveynlerin birlikte yaşadığı ailelerde babanın öğretmenlerle daha pozitif bir iletişim kurmasının, öğretmenlerin beklentilerini karşılama, iş birliği içinde çalışmasının ve çocuğun sorumluluğunun anne ile birlikte alınmasının etkisinin olabileceği belirtilmektedir (Atabey, 2017). Bununla beraber, ebeveyn ayrılığı çocukların kaygı düzeyini arttırabilmektedir (Serin ve Öztürk, 2007). Ayrıca ebeveynlerinin ilgisinden ve sevgisinden yoksun kalan çocuklar başarılı olmak için motivasyonu kendilerinde bulamayabilmekte ve dolayısıyla okul başarılarında düşüş yaşanabilmektedir.

Boşanmadan sonra çocuğun okul yaşantısında karşılaşılabileceği tek problem düşük akademik başarı değildir. Boşanmış aileye sahip olan çocuklar okulda arkadaşları ile oynamak istememe, teneffüste sınıfta yalnız kalmak isteme, bağırıp çağırma, çabuk öfkelenme ve saldırgan davranışlarda bulunma gibi çeşitli olumsuz davranışlar sergileyebilmektedirler (Kasuto, 2017). Hem aile bütünlüğü bozulan hem de okulda başarısızlık yaşayan çocuk arkadaşlarını kıskanabilmektedir (Sağlam, 2011). Bu durumlar ebeveynleri ayrılmış çocuğun arkadaşları ile olan ilişkilerinin kötüye gitmesine neden olabilmekte hatta ilişkilerini bozulma noktasına getirebilmektedir (Cebeci ve Ceylan, 2009). Tüm bunlar çocuğun sosyal açıdan güçlükler yaşamasına ve geç sosyalleşmesine neden olabilmektedir (Sancaklı, 2014).

Okul çağında yaşanan boşanmalar okul ile sınırlı kalmamakta çocuğun davranışları ve evliliğe bakış açılarını da etkileyebilmektedir. Bu dönemde yaşanan boşanmaların çocukta öfkelenme, kaygılanma, genel kaygı hali, huysuzluk, mızızlanma, karamsarlık, çabuk sinirlenme, sinir krizleri, aşırı hassaslık, mutsuzluk, panik durumu, fobi geliştirme, uyku bozuklukları, kâbus görme, aşırı yeme, kendine güvende azalma, öğrenme güçlükleri, altını ıslatma gibi regresif davranışlar, yetişkinlerden ilgi ve fiziksel temas görme isteğinde artma gibi durumlara yol açabileceği belirtilmektedir (Wallerstein ve Kelly, 1974). Ayrıca, bu dönemde altını ıslatmak dışında bebeksi konuşmanın da görülebilen diğer bir regresif davranış olduğu vurgulanmaktadır (Öngören, 2017). Bunların yanında, ebeveynleri boşanmış çocuklar ile yapılan bir çalışmada, boşanmanın psikolojik etkilerinin uzun olabileceği ve parçalanmış aile çocuklarının ebeveynleri gibi mutsuz ve başarısız bir evlilik yapmaktan endişe duydukları öne sürülmüştür. Bununla birlikte, ebeveynleri boşanmış çocukların ileride boşanma ihtimalinin daha fazla olduğu belirtilmekte olup, bu durumun çocukların ebeveynlerinin hareketlerini model almalarından kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Wallerstein, 1985).

Boşanmanın okul dönemindeki çocuklar üzerindeki etkileri bu şekilde açıklanabilmektedir. Ebeveynlerin çocuklarına doğup büyüdüğü toplumun kurallarını öğretme, topluma uyum sağlamanın yardımcı olma, toplumun kültürünü aktarma ve yaşamının geri kalanını sürdürmek için gereksinim duyduğu bilgileri öğretme ve yol gösterme gibi sorumluluklarının olduğu açıktır (Şentürk, 2012). Fakat boşanma ile parçalanmış aile, ebeveyn çocuk ilişkisini bozarak çocuğu ruhsal olarak etkilemekte ve çocuk açısından birçok problemi beraberinde getirebilmektedir (Herdem ve Bozgeyikli, 2013). Bu konuda yapılan araştırmalar okul döneminde yaşanan boşanmaların çocukta ayrılık anksiyetesi, depresyon, regresif davranışlar, saldırganlık, içe kapanıklık, sosyal izolasyon, düşük okul başarısı gibi birçok olumsuz etkilere yol açabileceğini göstermektedir. Ancak ebeveynleri boşanan çocukların babalarıyla olan iletişiminin zarar görmediği durumlarda çocuğun boşanmaya daha iyi uyum sağladığı ve boşanmanın sonuçlarından daha az etkilendiği belirtilmektedir (Pruett, 2003). Dolayısıyla boşanmadan sonra çocuğun babasıyla olan ilişkisinin zarar görmemesi için çaba sarf edilmesi, ebeveynlerin okul ve çocuklarının öğretmenleriyle düzenli iletişim kurarak okuldaki durumu düzenli bir şekilde takip etmesi yaşanabilecek sorunların olabileceğince azaltılmasında ve çözülmesinde yardımcı olacaktır (Öngören, 2017).

5. Ergenlik Dönemi (12-21 Yaş) Üzerindeki Etkileri

Ergenlik dönemi yaklaşık 12 ile 21 yaş aralığına denk gelmektedir. Ancak ergenlik dönemi için çok kesin sınırların çizilmesinin pek mümkün olmadığına dair görüşler de bulunmaktadır. Bu dönem bireyin çocukluktan çıktığı yetişkinliğe doğru ilk adımın atıldığı bir gelişim evresidir. Fakat ergenlik sadece çocukluktan yetişkinliğe uzanan basit bir geçiş evresi değil aynı zamanda ergenin yetişkin davranış ve duygularının geliştiği, ortaya çıktığı ve kazanıldığı önemli bir olgunlaşma evresidir (Çakmak ve ark., 2018).

Ergenlik döneminde çocuk çok büyük ve hızlı değişimlerden geçtiği için bu dönem özellikle sosyal, duygusal, bilişsel ve fiziksel alanlarda değişim ve gelişmelerle karakterize bir dönem olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde ergenlerin duygusal gelişim ve değişimleriyle göze çarpan ilk noktanın ergenin duygulanımlarındaki yoğunluğun ve istikrarsızlığın olduğu belirtilmektedir (Koç, 2014). Bu durum ergenin duygularında çabuk ve ani değişimlerin yaşanmasına neden olabilmektedir. Duygu değişimleri ergenin aile ve arkadaşlık ilişkilerine yansyarak ergenler için stres kaynağı olabilmektedir.

Ergenlik döneminde bireyin kendi aile ortamı dışında sosyal bir ortam kurmaya çalıştığı, bağımsızlığını elde etmeye çabaladığı ve yeni bir kimlik edinme arayışı içinde olduğu görülmektedir (Altuntaş, 2012). Kimlik edinmenin bu dönemde başarılı şekilde sonuçlanmamasının bireyin toplumda yer edinmemesine, olgun davranışlar kazanamamasına ve rol karmaşası yaşamalarına neden olabileceği öngörülmektedir (Arslan, 2018). Bireyin iç dünyasında kendisini hangi cinsiyet içinde algıladığına karşılık gelen ve cinsel yönelimi de kapsayan cinsel kimlik kazanımının bu dönemde olması beklenmektedir (Parlaz ve ark., 2012). Ergenlik çağı kişinin ahlaki yönden de gelişim ve olgunlaşma sürecinden geçtiği bir dönemdir. Çünkü ergenlik döneminde kişinin ahlak yapısı tamamen olgunlaşmamıştır ve soyut düşüncenin gelişmesiyle birey kişisel değerlerinin farkında olmakta bu doğrultuda toplumun kurallarını benimsemekte veya benimsememektedir (Koç, 2014). Aynı zamanda ahlaki gelişimin etkisiyle ergen bu dönemde anne ve babasını eleştirmeye başlamakta ve saygı duyup beğendiği kişilerin konuşmaları ile davranışlarına dikkat ederek onları taklit edebilmektedir.

Ergenlik döneminde bireyin beyin gelişimi de hızlanmaktadır fakat beyin gelişim sürecini tamamlamadığı için ergen önemli kararları almakta sıkıntı yaşayabilmektedir (Perkins-Gough, 2015). Yine bu nedenden dolayı ergenlerde risk alma davranışı sıkça görülebilmekte ve ergenlerin sağlıklı karar almalarını engelleyebilmektedir. Risk alma davranışlarından dolayı bu dönemde ergen riskli veya erken cinsel birliktelik, alkol ve madde kullanımı gibi davranışlarda bulunabilmektedir. Öte yandan bazı fizyolojik ve hormonal değişikliklerin etkisiyle zevk almaya yönelik ve dürtüsel davranışlar sergileyebilmektedir. Ergenler çoğunlukla olmasını istediği her şeyin hemen olmasını isteyebilmektedirler (Altuntaş, 2012). Bu dönemde olaylara sabır gösterememek ve öfkeyle tepki vermek sıkça rastlanan bir durum olarak görülebilmektedir (Pickhardt, 2006). Ergenler arasında kendine zarar verme ve intihar davranışlarının yaygın olduğu bilinmektedir. Bu davranışların çoğunlukla öfke ve dürtüsellik kaynaklı olduğu belirtilmektedir (Akın ve Berkem, 2012). Beyin gelişimindeki hızlı değişimler bireyin soyut düşünce becerisinin gelişmesini sağlamaktadır. Bilişsel becerilerinin artmasına karşın ergenlik döneminde benmerkezci düşünce biçimi varlığını sürdürmektedir (Sağlam, 2011).

Ergenlik dönemi ergenin bedensel, duygusal, cinsel, ahlaki, sosyal, psikolojik ve kişilik gelişimi gibi birçok yönden olgunlaşma sürecine girdiği kritik bir dönem olarak kabul edilmektedir (Koç, 2014). Aynı zamanda bireyin bağımsızlığını kazanma, cinsel kimliğini bulma, meslek ve eş seçiminde bulunma gibi önemli kararların alındığı ve hedeflerin gerçekleştirildiği bir evredir (Arslan, 2018). Dolayısıyla bu dönemde ergenin özgüven kazanması ve bu alanlarda gelişim kaydetmesi için ebeveyn desteğinin oldukça önemli olduğu belirtilmektedir (Çakmak ve ark., 2018). Boşanma ile birlikte ergenin bu deneyimlerden sonra geri dönebileceği güvenli limanını kaybedebileceği ileri sürülmektedir (Altuntaş, 2012). Çünkü ergenin hayatında çok önemli yeri olduğu belirtilen ebeveyn ilişkilerinin kalitesi ve niteliği boşanmadan olumsuz şekilde etkilenebilmektedir (Steinberg, 2007). Bu nedenle, ebeveynlerinin bu dönemde ayrılması ergen için büyük bir stres kaynağı olabilmekte ve ergen bireyi ruhsal açıdan olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Pálmarsdóttir, 2015).

Ergenlik döneminde artan bilişsel ve duygusal kapasite ile ergen boşanmayı her yönüyle anlayabilmektedir (Kasuto, 2017). Bu dönemin doğası gereği ergende benmerkezci düşünce hâkimdir ve ergen annesinin ve babasının boşanmasından kendini sorumlu tutarak suçluluk duygusu hissedebilmektedir (Çakmak ve ark., 2018). Suçluluğun yanı sıra ergende terk edilmişlik, üzüntü, utanç, acı, şok ve öfke gibi çeşitli duygular açığa çıkabilmektedir. Bunlara ek olarak bu dönemde ergenler ebeveynlerinin birbirlerini istememe durumunu kendilerinin de istenmediği ve reddedildiği şeklinde algılayabilmektedirler (Cebeci ve Ceylan, 2009). Bu duygu ve düşünceler bireyin stres, depresyon, kaygı ve öfke düzeyini artırabilirken benlik saygısını azaltabilmektedir. Altuntaş (2012), yaptığı çalışmada ebeveynleri boşanan ergenlerin benlik saygısının düşük, sürekli öfke ve anksiyete düzeylerinin yüksek olduğunu saptamıştır. Richardson ve

McCabe (2001) tarafından yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ergenlerin daha yüksek depresyon ve stres düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir. Boşanma sürecinde ebeveynlerin depresif duygudurum içinde olması, belirsiz yaşam koşulları, anne disiplini ve baba tarafından sağlanan olanakların yoksunluğu gibi etmenlerin ergenlerin depresyon ve kaygı düzeylerini artırabileceği belirtilmiştir (Ross ve Wynne, 2010). Ayrıca boşanma sonrası ergenin iki ebeveyni arasında kaldığını hissetmesinin ya da ebeveynleri tarafından buna maruz bırakılan ergenlerin daha fazla depresyon, kaygı düzeyine sahip olduğu ve normal olmayan davranışlar sergiledikleri tespit edilmiştir (Buchanan ve ark., 1991). Böyle bir durumda ergenin daha fazla kafa karışıklığı yaşadığı ve suçluluk duygusu hissettiği dolayısıyla bunların ergenin boşanmaya uyum sağlamasını zorlaştırdığı vurgulanmaktadır.

Özellikle boşanmaya uyum sağlamada zorluk çeken ve ebeveynlerinin boşanmasını kabullenemeyen ergenlerin bir takım davranış problemleri sergileyebilecekleri ve antisosyal özelliklere sahip olabilecekleri belirtilmektedir (Mechanic ve Hansell, 1989). Boşanmadan sonra ebeveynlerin ergen üzerindeki denetiminin ve gözetiminin azalmasının da bu tür davranışlara ve antisosyal eğilimlere neden olabileceği öne sürülmektedir (Tomcikova ve ark., 2009). Bu tür koşullar altındaki ergenlerin okula gitmeme, yasa dışı olaylara karışmış kişilerle arkadaşlık kurma, tehlikeli davranışlarda bulunma ve intihar etme yatkınlığı gibi boyutlar açısından daha riskli durumda oldukları vurgulanmaktadır (Kasatura, 2003). Boşanmanın ergenlik çağındaki gençlerin suça eğilimi üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışmada, ebeveynlerin boşanma durumunun bu dönemde suça eğilimi arttırdığı belirlenmiştir (Burt ve ark., 2008). Buna paralel olarak, ebeveynleri boşanmış ergenlerin alkol kullanımının araştırıldığı bir çalışmada, boşanmanın ergenlerin alkol kullanımını riskini arttırdığı ve ebeveynleri boşanmış ergenlerin daha fazla alkol kullandığı, boşanmadan sonra babanın çocukla iletişiminin bozulmadan devam etmesinin ise ergenin alkol kullanım oranını düşürdüğü bulunmuştur. Boşanma sonrası ebeveynlerin sosyal desteği ergen için koruyucu faktör olabilmekte ve ergenin alkol kullanımını ciddi oranda azaltmakla birlikte, daha az riskli davranışlar sergilemesini sağlayabilmektedir (Tomcikova ve ark., 2009). Alkol ve uyuşturucu madde kullanımının yanı sıra, boşanmanın ergenin sigara içme alışkanlığı üzerinde de etkisinin olabileceği belirtilmektedir. Bu doğrultuda yapılan bir çalışmada, ebeveyn boşanmasının ergenlerin sigara kullanımını tetiklediği ve arttırdığı saptanmıştır. Bununla birlikte, boşanma sonrası sahip olunan iyi ebeveyn ilişkileri ve gözetiminin sigara kullanımını azalttığı belirtilmektedir (Kristjansson ve ark., 2008). Boşanma ile birlikte ergenin davranışlarındaki bozulmalar bunlarla sınırlı kalmayabilir. Bu dönemde ergen erken yaşta riskli cinsel birliktelikler yaşayabilmektedir. Buna bağlı olarak evlilik dışı hamile kalma oranında artış olabileceği vurgulanmaktadır (Arslan, 2018).

Lansford (2009), boşanmanın ergenlerde davranış dışavurumlarını artırdığını, problemlerini daha fazla içselleştirmelerine neden olduğunu ve akademik başarılarını düşürdüğünü ifade etmektedir. Bunun yanında anne ve babaları boşanan ergenler derslerinde başarısız olmakta ve okul başarıları düşülebilmektedir (Frisco ve ark., 2007). Ebeveyn boşanmasının her yaş dönemindeki çocuklar için okul performansını olumsuz yönde etkileyen bir etmen olduğu ifade edilmektedir. Yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ergenlerin akademik başarıları incelenmiş ve bu öğrencilerin özellikle matematik ve bilim derslerinden düşük notlar aldıkları belirlenmiştir (Pong ve ark., 2003). Ham (2003) tarafından yapılan bir diğer çalışmada, ebeveynleri boşanma sürecinde olan ergenlerin ders başarılarının düştüğü ve okula devamlılık oranlarının azaldığı saptanmıştır. Bunun yanında, okuldaki kurallara uyum sağlamakta güçlük yaşayabilecekleri belirtilmektedir (Hines, 2007). Okulla ilgili bu tür sıkıntılar yaşayan ergenin okulu bırakma olasılığı artabilmektedir (Bilgiç, 2019). Dolayısıyla tüm bunlar ergenin akademik hayatını ve meslek seçimini etkileyebilmektedir (Arslan, 2018). Ebeveynleri boşanmış ergenlerin üniversite eğitimi alma oranlarının daha düşük olduğu ve işsizlik oranlarının daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Huurre ve ark., 2006). Boşanmadan sonra okul ve okul ile ilgili bu sıkıntıların ortaya çıkmasının bazı nedenleri olduğu ileri sürülmektedir. Pong ve arkadaşları (2003), ailenin çocuklarına okul için gerekli olan finansal ve sosyal kaynakları sunmamasının etkili olduğunun altını çizmektedirler. Buna benzer olarak, anne ve babanın çocuğa yeteri kadar destek olmamasının bu tür sıkıntılara yol açabileceği savunulmaktadır. Son olarak ergenin zihninin ebeveynlerinin boşanması ile çok meşgul olduğu ve bunun da okula odaklanmayı olumsuz yönde etkileyebileceği öne sürülmektedir (Kasuto, 2017).

Boşanma ergenlerde kurallara karşı gelme, düşük benlik algısı, sosyalleşmenin gecikmesi, özgüven eksikliği ve ikili ilişkilerinde güven eksikliği yaşama gibi bazı problemlere yol açabilmektedir (Meriç, 2007). Huurre ve arkadaşları (2006) tarafından yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ergenlerin algıladıkları sosyal destek, aldıkları finansal yardım ve sosyal ilişki doyum düzeylerinin düşük olduğu, bunun yanında yakın arkadaş, aile ya da akrabalarından daha az söz ettikleri ve sosyalleşme eğilimlerinin az olduğu belirlenmiştir. Bu nedenlerle ebeveynleri boşanmış ergenlerin ikili ilişkilerinde sorunlarla karşılaşma olasılıklarının yüksek olduğu söylenebilmektedir. Yapılan bir diğer çalışmada, ebeveynleri boşanmış ve boşanmamış ergenlik çağındaki gençlerin yaşam doyumları, problemlere yaklaşım biçimleri ve problem çözme becerileri incelenmiştir (Bedel ve Işık, 2013). Elde edilen sonuçlara göre, ebeveynleri boşanmış ergenlerin yaşam doyumunun düşük, kişiler arası problemlere yaklaşım biçimlerinin olumsuz olduğu ve problemlerin çözümünde daha ısrarcı oldukları saptanmıştır. Bu çalışmada ergenlerin problemlere olumsuz yaklaşma biçiminin saldırgan davranışlara, alkol ve sigara kullanımına yol açabileceğinin altı çizilmektedir. Ayrıca kişiler arası problemlere olumsuz yaklaşma tarzı ergenin romantik ilişkileri üzerinde bir takım olumsuz etkilere neden olabilmektedir.

Annesi ve babası boşanan ergenlerin ebeveynlerinin yaptığı hatayı tekrarlamaktan korktukları ve gelecekteki evliliklerinde başarılı olma fikrine daha az iyimser yaklaştıkları ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, ebeveynleri boşanan ergenlerin gelecekteki evliliklerinde başarılı olabileceklerine dair inançları azdır ve kendi evliliklerindeki başarıyı insanların iyi ve güvenilir olmaları üzerinden değerlendirmektedirler. Ebeveynleri birlikte olan ergenler ise kendilerini iyi ve güvenilir bir insan olarak algıladıklarını dolayısıyla gelecekteki evliliklerinde başarılı olacaklarını düşündüklerini ifade etmektedirler (Franklin ve ark., 1990). Bununla paralel olarak, Huurre ve arkadaşları (2006) tarafından yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ergenlerin evlenmeye daha az meyilli oldukları, daha çok evlilik dışı ilişkiler yaşamaya eğilim gösterdikleri, ilişkilerinin ayrılma veya boşanma ile sonlanma olasılığının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ergenlerin romantik ilişkilerinde ve evliliklerinde bu tür sıkıntıları yaşama olasılıklarının yüksek olmasının ebeveyn kaybı ile olumlu rol modelden yoksun büyümelerinden ve ailede çatışmaların çözülmemesi durumunun ergende problem çözme becerilerinin gelişmesine engel olmasından kaynaklanabileceği belirtilmektedir.

Ergenlik döneminin genel özellikleri düşünüldüğünde bu dönemde bilişsel, psikososyal ve duygusal gelişmelerinin hızlı bir şekilde yaşandığı söylenilebilmektedir. Bu dönemde ergenin ailesinden bağımsızlaşarak kendi sosyal çevresini kurma, kendi kimliğini oluşturma ve toplumda bir birey olarak var olma çabalarının olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte ergenin aile dışında sosyalleşmeye önem vermesinin bu dönemde ailenin ergen için önemli olmadığı anlamına gelmediği belirtilmektedir. Dolayısıyla yeni deneyimlerin yaşandığı bu süreçte ergenin ebeveynlerinin desteğini almak ve sorun yaşadığı durumlarda güvenli bir yer olarak gördüğü ailesine sığınmak en çok ihtiyaç duyacağı durumlar olabilmektedir (Pickhardt, 2006). Bu dönemde gerçekleşen boşanmaların ebeveyn çocuk ilişkisini, iletişimini olumsuz yönde etkileyebileceği ve ebeveynlerin çocuk üzerindeki denetimini azaltabileceği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, ebeveynlerin birbirlerine karşı düşmanca tavırlar içinde olmaması, ergen bireylerin yanında saldırgan davranışlar sergilememeleri ve boşanmadan sonra etkin ebeveyn tutumu benimsemelerinin oluşabilecek olumsuz etkileri en aza indirmek için yardımcı olabileceği belirtilmektedir (Simons ve ark., 1999).

6. Sonuç

Evlilik birliği çeşitli nedenlerden dolayı boşanma ile sonuçlanabilmektedir. Anne ve babasının boşanacağını öğrenen çocukların bazı ortak evrelerden geçtiği bilinmektedir. Çocukların boşanmadan sonra benzer şekilde yaşadıkları evreler: kendini suçlama, boşanmayı reddetme, ebeveynlerine öfke duyma, onları birleştirmeye çalışma, depresyon ve boşanmayı kabullenmek olarak belirtilmektedir. Bunun dışında boşanma hangi yaşta gerçekleşirse gerçekleşsin çocuk ya da ergende depresyon, anksiyete, stres, düşük benlik saygısı, özgüven eksikliği, güvensizlik, düşük okul başarısı, terk edilmişlik, reddedilmişlik, değersizlik ve kayıp duyguları gibi problemlere neden olabilmektedir. Çocuklarda boşanmadan sonra ortak olarak görülebilecek bu evrelerin ve problemlerin yanı sıra çocukların içinde buldukları gelişim dönemlerine göre deneyimledikleri çeşitli olumsuz etkilerin varlığı da söz konusu olabilmektedir. Bu etkiler gelişim dönemlerine bağlı olarak farklılaşabilmekte ve şiddeti değişebilmektedir.

Buna göre, bebeklik döneminde yaşanan boşanmalar bağlanma sürecini olumsuz yönde etkileyebilmekte ve güvenli bağlanmanın oluşmasını engelleyebilmektedir. Güvensiz bağlanan bebekte temel güven duygusu oluşmayabilmekte, bebeğin ilerleyen yaşlarda içe kapanık kişilik yapısı geliştirmesine ortam hazırlayabilmekte ve bireyin kendini değerli bulmasını ve öz güven duygusunu engelleyebilmektedir. Okul öncesi dönemindeki çocuklarda ise boşanma, ebeveynlerinin ayrılmadığına ve tekrar bir araya geleceklerine dair fanteziler kurmalarına, boşanmadan kendilerini sorumlu tutmalarına, regresif davranışlar sergilemelerine, saldırgan ve hırçın bir yapı geliştirmelerine ortam hazırlayabilmektedir. Okul dönemi çocukları, daha çok okul ve okul ile bağlantılı durumlarla ilgili sorunlar yaşayabilmektedirler. Bu dönemde çocuk okula uyum sağlamada zorlanma, agresif davranışlarda bulunma, derslere odaklanamama, ilgi duymama, derslerde dikkatini toparlayamama, okula gitmek istememe ve dolayısıyla okulda başarısız olma gibi problemlerle karşılaşabilmektedir. Ergenlik döneminde ise boşanmanın antisosyal kişilik yapısı eğilimini artırma ve davranım problemlerine zemin hazırlama gibi etkileri olabilmektedir. Bu nedenle ergen bireylerde erken yaşta riskli cinsel birliktelik, evlilik dışı hamile kalma, suç işlemeye eğilimin artması, tehlikeli aktivitelere katılma, intihar eğilimi, yasadışı işlere karışmış kişilerle arkadaşlık kurma, alkol, sigara ve madde kullanımı gibi davranışlar görülebilmektedir. Bunun yanı sıra, okul kurallarına uymama, okula gitmeme, akademik başarının düşmesi, okulu bırakma, üniversite eğitimine daha az istekli olma ve dolayısıyla işsiz kalma gibi sorunlar baş gösterebilmektedir.

Çocukların etkilenmemeleri için bir arada kalmaya devam etmek ise bazen çocuğa boşanmaktan daha fazla zarar verebilmektedir. Çünkü bu durumda çocuklar çatışmaları ve problemleri olan mutsuz bir ailede ruhsal, psikolojik ve fiziksel gelişimlerini tamamlamaya mahkum bırakılmaktadır. Böyle bir ortamda büyümek çocuklar üzerinde bazı olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Çocukların aile içinde tanık oldukları olumsuz tutum ve davranışlar, çeşitli ruhsal travmalar yaşamalarına ve ilerleyen süreçlerde yaşayabilecekleri sorunlara yol açabilmektedir (Öngören, 2017). Amato (2000), ebeveynleri boşanmış çocuklar ve aileleriyle yürüttüğü çalışmasında, mutsuz ve problemlili evliliklerin boşanma ile sonlanmasının çocuklar üzerinde daha olumlu etkiler yarattığını tespit etmiştir. Booth ve Amato (2001) tarafından parçalanmış ve çatışmalı evliliklerin çocukların uzun dönemdeki iyilik halleri üzerine olan etkilerini incelemek amacıyla yapılan bir araştırmada, çatışmalı ve mutsuz bir ailede büyümenin çocukların uzun dönemdeki iyilik hallerini daha olumsuz etkilediği saptanmıştır. Ebeveynleri boşanmış çocuklar ile çatışmalı ailede büyüyen çocukların karşılaştırıldığı bir diğer çalışmada, çatışmalı ailede yetişen çocukların anne babaları boşanmış çocuklara kıyasla daha düşük benlik algısına sahip oldukları ve kaygı düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Yılmaz, 2011).

Boşanmanın olumsuz etkileri düşünüldüğünde, bazı ebeveynler aile içindeki çatışmalara rağmen çocukları için evliliklerini bu şartlar altında sürdürmeyi tercih edebilmektedir. Ancak çatışmalı ev ortamında büyüyen çocukların uzun dönemdeki iyilik hallerinin bu durumdan olumsuz yönde etkilendiği dolayısıyla bu çocuklarda düşük benlik algısı, yüksek kaygı düzeyi, kişilik bozuklukları ve özgüven eksikliği gibi sorunlar ortaya çıkabildiği görülmektedir. Bu nedenle, çocuk için evliliği sürdürme fikri bazı durumlarda çocuğa daha fazla zarar verebilmektedir. Boşanmanın kaçınılmaz olduğu durumlarda, çocuğun boşanmaya uyumunun artırılması ve boşanmadan mümkün olan en az seviyede etkilenebilmesi için ebeveynlere birtakım görevler düşmektedir. Öncelikle ebeveynler boşanacaklarını çocuklarından gizlememeli ve bu durum çocuklara uygun bir dille ve çocukların gelişim seviyeleri göz önünde bulundurularak anlatılmalıdır. Yapılacak konuşmada, çocuklara boşanmanın onlarla ilgili bir durum olmadığı, boşanmadan onların sorumlu olmadığı, ebeveynlerin eş olarak boşanmalarının onların ebeveyn kimliğine zarar vermeyeceği ve çocuklarını her zaman eskisi gibi sevmeye devam edecekleri belirtilmelidir. Bu açıklamalar çocukların boşanmadan kendilerini sorumlu tutmamaları için önem arz etmektedir (Amato, 2000). Çocuklar boşanma ile birlikte ebeveynleri ile yeni ilişki tarzı geliştirmek ve değişen yaşam koşulları nedeniyle yeni hayatlarına uyum sağlamak zorunda kalabilmektedirler. Dolayısıyla çocukları alışma sürecinden geçmek zorunda kalacakları değişikliklere daha fazla maruz bırakmamak bu noktada faydalı olabilmektedir. Bu amaçla, ebeveynler tarafından çocuğun yaşadığı evin, büyüdüğü mahallenin, okulunun ve arkadaş çevresinin değişmemesi sağlanmalıdır. Ayrıca boşanma sonrasında koşulların, değişikliklerin ve kuralların mümkün olduğunca net olması çocuğun boşanmaya uyumunu artıran etmenler olabilmektedir. Bunların yanında, ebeveynlerin boşanmadan sonra çocukları ile kaliteli, düzenli ve yeterli zaman geçirmeleri, çocukların

ebeveynlerinin desteğini, sevgisini, şefkatini ve sıcaklığını hissetmeleri açısından önemlidir. Ebeveynler; karı ve koca olarak ilişkileri sonlanmış olsa da anneliğin ve babalığın ömür boyu süreceğinin farkında olarak birbirlerini desteklemeli, çocuklarının yanında birbirlerini kötülememeli ve eleştirmemelidirler. Özellikle çocuk ile ilgili kararların ortak alınması ve ebeveynlerin tutarlı olmaları gerekmektedir. Son olarak ebeveynlerin boşanmaya çabuk uyum sağlaması ve psikolojik iyilik halleri çocuğun boşanmaya uyumunu artırarak durumdan daha az etkilenmelerine olanak sağlayabilmektedir.

Boşanmanın çocuklar üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, boşanma kararı alınırken, boşanma sürecinde ve sonrasında hem ebeveynlerin hem de çocukların duruma uyum sağlamaları, yeni hayatlarına alışabilmeleri ve olumsuz etkilerin minimize edilebilmesi için aile danışmanlığı almalarının uygun olabileceği önerilmektedir. Boşanma sonrası hangi gelişimsel dönemde olursa olsun çocuk ve ergenler bir takım olumsuz tepkiler verebilmekte ve psikolojik sorunlar görülebilmektedir. Bununla birlikte, bu tepki ve sorunların ne şiddette olacağı ve ne kadar süreceğinin anne ve babanın çocuklarına nasıl davranacakları ve birbirlerine yönelik tavır ve tutumları ile doğrudan bağlantılı olduğu unutulmamalıdır. Anne ve babalar boşanabilir, eş olma rolleri bitebilir ancak çocuklarının her zaman anne ve babaları olarak kalabilmeleri çocukların psikolojik sağlığı ve iyilik halleri açısından son derece önemlidir. Diğer taraftan, çocuk ve ergenler açısından okul yaşamının önemli bir unsurudur. Bu bağlamda, okul psikolojik danışmanlarının boşanma sürecinden geçen çocuk ve ergenlerle yapacakları bireysel görüşmelerin yararlı sonuçlarının olacağı öngörülmektedir. Okul psikolojik danışmanlarının çocuk ve ergenlerle yapacakları bireysel görüşmelerin yanı sıra, anne ve babalara -çocuklarının boşanma sürecinden en az şekilde etkilenmeleri için- çocukları ile sağlıklı iletişim halinde olmaları, birbirlerini suçlamamaları ve kötülememeleri, çocuklarıyla sevgi, ilgi ve güvene dayalı bağ kurmalarının önemi gibi konularda bilgilendirme yapmaları önerilmektedir.

7. Extended Abstract

Since the family is constituted by “two separate people” conflict and incompatibility problems are likely to arise (Türktaş, 2007). Examples of these problems that cause divorce are domestic violence, frequent conflicts, infidelity, the number of perceived relationship problems, weak marriage bonds, low levels of respect and love between spouses (Hall & Fincham, 2006). Although they have problems in their marriage, it cannot be said that divorce is an easy situation for neither man nor woman. Divorce and disintegration of the family unity is a traumatic event that deeply affects all members of the family and brings with it many psychological problems and uncertainties especially for children. It is known that children who learn that their parents are going to divorce go through some common stages.

The stages that children go through as common after divorce are stated as self-blame, rejection of divorce, anger at their parents, trying to unite them, depression and accepting divorce. These effects may differ depending on the developmental periods and their severity may vary. In addition to these stages and problems that can be seen as common in children after divorce, there may also be the existence of various negative effects that children experience according to their developmental periods.

Accordingly, divorces experienced in infancy may negatively affect the attachment process and prevent the formation of secure attachment. A basic sense of trust may not be formed in an insecurely attached baby, it can prepare an environment for the baby to develop an introverted personality structure in later ages, and it can prevent the individual from finding himself valuable and trusting both other people and himself. In addition, it can lead to less intimacy in their relationships, more dissatisfaction, and inconsistent and negative emotions.

In preschool children, divorce can create an environment for their parents to fantasize about their separation and reunion, to hold themselves responsible for the divorce, to display regressive behaviors, and to develop an aggressive and vicious nature. In addition, it can lead to the lack of development of skills such as sharing, negotiation, agreement and problem solving, an increase in their demand for material objects and a decrease in interest in pre-school education.

School-age children, on the other hand, may experience problems related to school and school-related situations. In this period, the child may encounter problems such as difficulty in adapting to school, aggressive behavior at school, not being able to focus on lessons, not being interested, not being able to concentrate in lessons, not wanting to go to school, and thus failing at school.

Apart from these, decreased desire to play, having nightmares, sleep disorders, psychosomatic symptoms and oppositional defiance behaviors can be seen. In addition, the parents of children who are ashamed of the divorce may be jealous of their friends. In adolescence, divorce may have effects such as increasing the tendency of antisocial personality structure and preparing the ground for behavior problems. For this reason, behaviors such as risky sexual intercourse at an early age, getting pregnant out of wedlock, increased tendency to commit crimes, participating in dangerous activities, suicidal tendencies, making friends with people involved in illegal activities, alcohol, cigarette and substance use can be seen in adolescents. In addition, educational problems such as not obeying school rules, not going to school, decreasing academic success, dropping out of school, being less willing to university education and thus being unemployed may occur.

Considering the effects of divorce on children, it is suggested that it may be appropriate for both parents and children to get divorce counseling during and after the divorce process, so that they can adapt to the situation, get used to their new lives and minimize the effects.

Keywords: Marriage, Divorce, Effects of Divorce, Children

Kaynakça

- Akın, E., & Berkem, M. (2012). İntihar Girişiminde Bulunan Ergenlerde Öfke ve Dürtüsellik. *Marmara Medicine Journal*, s. 148-152.
- Aktaş, Ö. (2011). *Boşanma Nedenleri ve Boşanma Sonrasında Karşılaşılan Güçlükler*. İzmir: Yüksek Lisans Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Alison, C. S. K., Deborah, L. V., McCartney, K., Owen, M. T., & Booth, C. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, s. 304-326.
- Allison, P. D., & Furstenberg, F. F. (1989). How Marital Dissolution Affects Children: Variations by Age and Sex. *Developmental Psychology*, s. 540-549.
- Altunbulak, C., & Aydoğan, İ. (2015). İlköğretim İkinci Kademedeki Boşanmış ve Tam Aileye Sahip Öğrencilerin Okul Başarıları ve Okulda Karşılaştıkları Problemlerin İncelenmesi. *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 75-102.
- Altuntaş, G. (2012). *Boşanmış Ebeveynler ile Boşanmamış Ebeveynlerin Lise Birinci, İkinci, Üçüncü Sınıflarında Okuyan Çocuklarının Sürekli Öfke ve Öfkeifade Tarsi, Benlik Saygısı ve Anksiyete Düzeylerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi Maltepe Üniversitesi.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.
- Aral, N., & Başar, F. (1998). Çocukların Kaygı Düzeylerinin Yaş, Cinsiyet, Sosyo-Ekonomik Düzey ve Ailenin Parçalanma Durumuna Göre İncelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, s. 13-20.
- Aral, N., & Gürsoy, F. (2000). Boşanmış ve Boşanmamış Ebeveynlerin Çocuklarının Depresyon Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, s. 18-28.
- Aral, N., & Sağlam, M. (2012). Ebeveynleri Boşanma Sürecinde Olan Çocuklar ile Ebeveynleri ile Birlikte yaşayan Çocukların Duygularının Cinsiyete Göre İncelenmesi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, s. 72-85.
- Arslan, S. (2018). *Boşanmanın Lise Öğrencileri Üzerindeki Etkisininin*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Üniversitesi.
- Atabey, D. (2017). Bazı Değişkenlere Göre Erken Çocukluk Döneminde Okul – Baba İlişkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 721-729.
- Aycanoğlu, C., & Ünsal, G. (2017). Bağlanma Tarzları ve İnternet Bağımlılığının Evlilik. *Journal of Academic Research in Nursing*, s. 163-168.
- Aydın, O. (2009). *Boşanma Sürecinde Velayet ile İlgili Anlaşmazlık Yaşayan Ebeveynlerin Çocuklarına İlişkin Düşünceleri ve Çocukların Boşanmaya Uyum Düzeylerinin İncelenmesi*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi.
- Aydınlı, H. (2002). *Çocuk Eğitiminde Sık Sorulan Sorular ve Cevaplar*. İstanbul: Zambak.
- Bedel, A., & Işık, E. (2013). Tek Ebeveyni Olan ve İki Ebeveyni Olan Öğrencilerin Kişiler Arası Problem Çözme ve Yaşam Doyumu Düzeylerinin Karşılaştırılması. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, s. 70-85.

- Bilgiç, E. C. (2019). *Anne-Babası Boşanmış ve Boşanmamış Çocuk ve Ergenlerde Görülen Uyku Bozukluklarının İncelenmesi*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi Maltepe Üniversitesi.
- Booth A, Amato PR (2001) Parental predivorce relations and offspring postdivorce well-being. *Journal of Marriage and Family* 63(1), 197-212.
- Bowlby, J. (1982). Attachment and loss: Retrospect and prospect. *American Journal of Orthopsychiatry*, s. 664-678.
- Bryner, C. L. (2001). Children of Divorce. *J Am Board Fam Pract*, s. 201-211.
- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1991). Caught Between Parents: Adolescents Experiences in Divorced Homes. *Child Development*, s. 1008-1029.
- Bulut, I. (1991). *Parçalanmış Aileden Gelen Çocukların Davranış Özellikleri Hakkında Bir Araştırma (Der. B Dikeçgil, A Çiğdem). Aile Yazıları 3. Birey, Kişilik ve Toplum*. Ankara: Bilim Serisi 5/3 TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Burt, S. A., Barnes, A. R., McGue, M., & Iacono, W. G. (2008). Parental Divorce Adolescent Delinquency: Ruling Out The Impact of Common Genes. *Developmental Psychology*, s. 1668-1677.
- Cebeci, T., & Ceylan, S. (2009). *Tam Aileye ve Tek Ebeveynine Sahip Ailelerden Gelen 7-12 Yaşları arasındaki Çocukların Bağlanma Stilleri Ve Kaygı Durumları Arasındaki İlişki*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cüceloğlu, D. (1991). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çakmak, S., Gedikli, H., Demirkol, M. E., & Tamam, L. (2018). Ergenlerde Ebeveyn Ayrılığının Dürtüsellik Üzerine Etkisi. *Klinik Psikiyatri*, s. 137-147.
- Deniz, M. E. (2008). *Ergenlik Çağı Sosyal İlişkileri, Eğitime Yeni Bakışlar*. Konya : Eğitim Akademi.
- Dirik, G., Yorulmaz, O., & Karancı, A. N. (2015). Çocukluk Dönemi Ebeveyn Tutumlarının Değerlendirilmesi: Kısaltılmış Algılanan Ebeveyn Tutumları-Çocuk Formu 2. *Türk Psikiyatri Dergisi*, s. 123-130.
- Doğan, Y. (2007). İlköğretim Çağındaki 10-14 Yaş Grubu Öğrencilerinin Gelişim Özellikleri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 13:155-187. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 155-187.
- Erdim, L., & Ergün, A. (2016). Boşanmanın Ebeveyn ve Çocuk Üzerindeki Etkileri . *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, s. 78-84.
- Erürker, B. A. (2007). *Aileye ve Parçalanmış Aileye Sahip 5-6 Yaş Çocuklarının Bilişsel İşlevlerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi Maltepe Üniversitesi.
- Eryılmaz, A. (2011). Yaşam Boyu Gelişim . *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, s. 49-66.
- Foulkes-Jamison, L. (2011). The Effects Of Divorce On Children.
- Franklin, K. M., Janoff-Bulman, R., & Roberts, J. E. (1990). Long-Term Impact of Parental Divorce on Optimism and Trust: Changes in General Assumptions or Narrow Beliefs? *Journal of Personality and Social Psychology*, s. 743-755.
- Frisco, M. L., Muller, C., & Frank, K. (2007). Parents' Union Dissolution and Adlescents' School Performance: Comparing Methodological Approaches. *J Marriage Fam*, s. 721-741.
- Geniş, M., Toker, B., & Şakiroğlu, M. (2019). Boşanmanın Çocuklara Etkisi, Çocuğa Söylenmesi ve Ebeveyn Yabancılaşması Derleme Çalışması . *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, s. 190-199.
- Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2006). *Relationship Dissolution After Infidelity: In M. Finr & J. Harvey (Eds.): Handbook of Divorce And Relationship Dissolution*. Mahwah: NJ: Erlbaum.
- Ham, B. D. (2003). The Effects of Divorce on Academic Achievement on High School Seniors. *Journal of Divorce & Remarriage*, s. 159-178.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1982). Effects of Divorce on Parents and Children . *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, s. 518-530.
- Hines, M. T. (2007). Adolescent Adjustment to Middle School Transition: The Intersection of Divorce and Gender in Review. *Journal RMLE Online*, s. 1-15.
- Huurte, T., Junkkari, H., & Aro, H. (2006). Long-Term Psychosocial Effects Divorce: A Follow-Up Study From Adolescence to Adulthood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, s. 256-263.
- Karahan, A. S. (2012). *Boşanma sonrası yaşama uyum*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı / Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bilim Dalı.

- Kasatura, İ. (2003). *Heyecansal Kontrol: Yaşantımıza Yön Veren Duygularla Başa Çıkmayı Öğrenme*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kasuto, M. (2017). *Boşanmış Ailelerin Çocuklarının Boşanmamış Ailelerin Çocuklarına Göre Öz Saygı Ve Ruh Sağlığı Değişkenlerinin İncelenmesi*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi Işık Üniversitesi.
- Kaya, F. Ş., & Gündüz, İ. (2019). Anne-Babası Evli veya Boşanmış Olan Çocukların Algıladıkları Ebeveyn Tutumu ile Somatizasyon Belirtileri Arasındaki İlişki. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, s. 35-56.
- Koç, M. (2014). Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri . *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 231-256.
- Korkut, Y. (2012). Bir Geçiş Krizi Olarak Boşanma. *Psikoloji Çalışmaları*, s. 99-112.
- Kotan, T. Ş. (2016). *Boşanmış ve Boşanmamış Ailelere Sahip Üniversite Öğrencilerinde Reddedilme Duyarlılığının Bağlanma Stilleriyle İlişkisinin İncelenmesi*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi. Işık Üniversitesi.
- Kristjansson, A. L., Sigfusdottir, I. D., Allegrante, J. P., & Helgason, A. R. (2008). Parental Divorce and Adolescent Cigarette Smoking and Alcohol Use: Assessing The Importance of Family Conflict. *Acta Paediatrica*, s. 537-542.
- Lansford, J. E. (2009). Parental Divorce and Children's Adjustment . *Perspectives on Psychological Science*, s. 140-152.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The Additive and Interactive Effects of Parenting and Temperament in Predicting Adjustment Problems of Children of Divorce. *Journal of Clinical Psychology*, s. 232-244.
- Lopez, F. G., Melendez, M. C., & Rice, K. G. (2000). Parental Divorce, Parent-Child Bonds, and Adult Attachment. *Journal of Counseling Psychology*, s. 177-186.
- Mağden, D., & Temel, Z. F. (1991). Anne-Babası Boşanmış ve Boşanmamış Olan 7-9 Yaş Çocuklarının Okul Başarıları Arasındaki Farkların İncelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, s. 36-43.
- Mechanic, D., & Hansell, S. (1989). Divorce, Family, Conflict and Adolescents' Well Being. *Journal of Health and Social Behavior*, s. 105-116.
- Meriç, B. (2007). *Boşanmış Ailelerdeki Ebeveynlerin Uyum Düzeylerini ve Sosyal Becerilerini Geliştirmeye Yönelik Bir Grup Rehberliği Çalışmasının Sınanması*. İstanbul: Doktora Tezi Marmara Üniversitesi.
- Nair, H., & Murray, A. D. (2005). Predictors of Attachment Security İn Preschool Children From İntact and Divorced Families . *The Journal of Genetic Psychology*, s. 245-263.
- Öngider, N. (2013). Anne Baba ile Okul Öncesi Çocuk. *Current Approaches in Psychiatry*, s. 420-440.
- Öngören, S. (2017). Boşanma ve Boşanmanın Erken Çocukluk Dönemi Çocuklar Üzerindeki Etkileri. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, s. 73-87.
- Öztop, H., Bıçakçı, M., Soylu, N., Oğurtan, S. G., Nadir, U., Taşoluk, E., . . . Tok, S. (2018). *ek Ebeveynli Aileler, 1. Baskı*. Ankara: Aile Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile Eğitim Programı.
- Pálmarsdóttir, H. (2015). *Parental Divorce, Family Conflict And Adolescent Depression and Anxiety*. Iceland: Reykjavik University.
- Parlaz, A., Tekgül, N., Karademirci, E., & Öngel, K. (2012). Ergenlik Dönemi: Fiziksel Büyüme, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Süreci. *Turkish Family Physician*, s. 10-16.
- Pat, S. (2008). What is Adult Attachment? *Clinical Social Work Journal*, s. 21-30.
- Peluso, P. R., Peluso, J. P., White, J. F., & Kern, R. M. (2004). A Comparison of Attachment Theory and Individual Psychology: A Review of the Literature. *Journal of Counseling & Development*, s. 139-145.
- Perkins-Gough, D. (2015). Secrets of The Teenage Brain: A Conversation with Frances. Jensen. *Educational Leadership*, s. 16-20.
- Pickhardt, C. E. (2006). *Helping Adolescents and Adults to Build Self-Esteem*. Massachusetts: Adams Media.
- Pırtık, Ş. (2013). *Boşanmış ve Tam Aileden Gelen Okul Öncesi Çocukların Sosyal Beceri ve Akran Tepkilerinin Karşılaştırılması Olarak İncelenmesi*. Konya: Yüksek Lisans Tezi Selçuk Üniversitesi.
- Pong, S.-l., Dronkers, J., & Hampden-Thompson, G. (2003). Family Policies and Children's School Achievement in Single- Versus – Two Parent Families. *Journal of Marriage and Family*, s. 681-699.
- Pruett, K. (2003). *Why Father Care is as Essential as Mother Car Efor Your Child*. . New York: Free Press.

- Richardson, S., & McCabe, M. P. (2001). Parental Divorce During Adolescence and Adjustment in Early Adulthood. *Adolescence*, s. 467-489.
- Ross, L. T., & Wynne, S. (2010). Parental Divorce and Adult Children's Well-Being: The Role of Family Unpredictability. *Journal of Child and Family*, s. 757-761.
- Sağlam, M. (2011). *Boşanma Sürecinde Olan Ailelerdeki Çocukların Aile Algılarının ve Sorunlarının Resimler Aracılığı ile İncelenmesi*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Sancaklı, D. (2014). *Boşanmış Annelerin ve Çocuklarının Boşanma Sürecinde İlişkin Yaşantıları*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi Maltepe Üniversitesi.
- Santrock, J. W. (2011). *İlk Çocuklukta Sosyo-Duygusal Gelişim (Çev. A. E. Aslan)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sarıdoğan, M. E., Karahan, T. F., Dicle, A. N., & Menteş, Ö. (2007). Ebeveyn Bağlanma Düzeyine ve Anne-Babanın Boşanma/Birliktelik Durumuna Göre Çocuklarda Evlilik Çatışmasını Algılama Biçimleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 12-25.
- Saymaz, İ. (2003). *Üniversite Öğrencilerinin Kişilerarası İlişki ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Serin, N., & Öztürk, S. (2007). Anne-Babası Boşanmış 9-13 Yaşlarındaki Çocuklar ile Aynı Yaş Grubundaki Anne-Babası Boşanmamış Çocukların Benlik Saygısı ve Kaygı Düzeyleri. *Abi Ervan Üniversitesi Karşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 117-128.
- Simons, R. L., Lin, K.-H., Gordon, L. C., Conger, R. D., & Lorenz, F. O. (1999). Explaining the Higher Incidence of Adjustment Problems Among Children of Divorce Compared with Those in Two-Parent Families. *Journal of Marriage and Family*, s. 1020-1033.
- Soysal, A., Bodur, Ş., İşeri, E., & Şenol, S. (2005). Bebeklik Dönemindeki Bağlanma Sürecine Genel Bir Bakış. *Journal of Clinical Psychiatry*, s. 88-99.
- Steinberg, L. (2007). *Adolescence, 8th ed.* New York: McGraw-Hill.
- Şentürk, Ü. (2006). *Parçalanmış Aile Çocuk İlişkisinin Sebep Olduğu Sosyal Problemler (Malatya uygulaması)*. Malatya: Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi.
- Şentürk, Ü. (2012). Parçalanmış Aile Çocuklarının Eğitimdeki Başarı/Başarısızlık Durumu (Malatya Örneği 2006). *Sosyal Politika Çalışmaları*, s. 105-126.
- Tatlıhoğlu, K. (2012). Okul Öncesi Dönemde Anne-Baba Tutumunun Çocuğun Kişilik Gelişimine Etkisi. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, s. 83-91.
- Tomcikova, Z., Gecková, A. M., Orosova, O., & Dijk, J. P. (2009). Parental Divorce and Adolescent Drunkenness. *European Addiction Research*, s. 202-208.
- TÜİK. (2018). <http://www.tuik.gov.tr/PrehaberBultenleri.Do?%C4%B0d=24862>.
- Türktaş, N. (2007, Aralık 1). Boşanmanın Çocuklar Üzerine Olumsuz Etkileri ve Bunlarla Başetme Yolları. *Journal of Social Policy Studies*, s. 99-108.
- Ünlü, F. (2015). *Ebeveyni Boşanmış Bireylerde; Benlik Saygısı, Yalnızlık ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi / Analysis of Individuals in Self Esteem, Loneliness and Attachment Styles, Who Have Divorced Parents*. İstanbul: Haliç Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Psikoloji Ana Bilim Dalı / Uygulamalı Psikoloji Bilim Dalı.
- Waite, L. J., & Gallagher, M. (2000). *be Case for Marriage: Why Married People Are Happier, Healthier and Better off Financially*. New York: Doubleday.
- Walczak, Y., & Burns, S. (1999). *Boşanma ve Çocuk Üzerine Etkileri*. İstanbul: Özgür.
- Wallerstein, J. S. (1985). Children of Divorce: Preliminary Report of A Ten-Year Follow-Up Of Older Children and Adolescent. *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, s. 545-553.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1974). The Effects of Parental Divorce: Experience of the Preschool child. *Journal American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, s. 600-616.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the Breakup: How Children And Parents Cope With Divorce*. New York: Basic Books.
- Yavuzer, H. (2003). *Çocuk Eğitimi El Kitabı 16. Baskı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yılmaz, N.D. (2011). *Çatışma yaşayan ve boşanmış ailelerin ilköğretim çağındaki 7-12 yaş çocuklarının benlik algıları ve kaygı düzeyleri açısından çatışma yaşamayan ailelerin çocukları ile karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi.

Yörükoğlu, A. (2012). *Çocuk Ruh Sağlığı*. İstanbul: Özgür.

Zeanah, C. H., Boris, N. W., & Larrieu, J. A. (1997). Infant Development and Developmental Risk: A Review of the Past 10 years. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, s. 165-178.

Araştırmacıların Katkı Oran Beyanı / Contribution of Authors

Yazarların çalışmadaki katkı oranları (Özlem Çakmak Tolan)%100 şeklindedir.
The authors' contribution rates in the study are (Özlem Çakmak Tolan)%100 form.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışmada herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person in the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale İntihal programlarında taranmış ve İntihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned in Plagiarism programs and Plagiarism was not detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi kapsamında belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules specified within the scope of the Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive were followed.